

thousand-words points – there is not a single religious interjection from the 1950s/1960s that has not suffered reduction in popularity and usage.

Some have suffered dramatic losses, for instance *God!* (-19,6), *Goshi* (-13),

Lord! (-7,4), *Heaven!* (-5,3). Others have had their use reduced in less spectacular fashion, for instance *Grikey!*, *Cor!*, *Gracious!* and several others all the way down to *Blimey!*, which must be regarded as a hardy survivor.

One might think that the loss of popularity suffered by the religious interjections would be compensated for by an increase in the use of interjections containing taboo words. However, with the possible exception of *Bloody hell!* for which we may notice a hefty 10.2 increase in occurrences per 100,000 words, there are no signs in the data of such a development.

Bibliography

- Aijmer, K. (2002). *English discourse particles: evidence from a corpus*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Binnon, L.J. (1996) *Pragmatic Markers in English: grammaticalization and discourse functions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gehweiler, E. (2008) "From proper name to primary interjection. The case of *gee!*" *Journal of Historical Pragmatics* 9:1 (2008), 71-93.
- Hopper, J. and Traugott E.C. (1993) *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Ljung, M. (2009) "The functions of expletive interjections in spoken English". Renouf A. and A. Kehoe (eds.) *Corpus Linguistics: Refinements and Reassessments*. Rodopi:Amsterdam-New York
- Ljung, M. (2011). *Swearring. A Cross-Cultural Study Linguistic Study*. Houndmills: Palgrave MacMillan
- Stenström, A. (1991) "Expletives in the London-Lund Corpus". K.Aijmer and B. Alenbergl (eds.) *English Corpus Linguistics. Studies in honour of Jan Svartvik*. London & New York: Longman
- Sroch-Wollin, U. (2008) *Dramernas svordomar. Svensk Dramatolog 10*. FUMS. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.

Språkråd och deras kontext. Om normering av språkbruk och attityder

*Benjamin Lyngfelt*¹

Abstract

Issues of language correctness tend to be put in absolute terms of right or wrong, although the actual phenomena in question are often relative to their context. Hence, the task of the advising normative linguist is often to paint a more nuanced picture, and show how to take the context into account. The present paper argues that the same context dependence that concerns language use also applies to the linguistic advice as such. This point is illustrated by two examples from Swedish: run-on sentences and gender-neutral pronouns, in particular the controversial innovation *hen*. The first case shows that the issue is not only a question of which view one tries to argue for, but also which view one argues against. The second case concerns contrasts between usage and attitude, as well as between normative stance in the long vs. the short run.

Som språkforskare ska man studera, beskriva och helst förklara språkbruk och språksystem. Det ligger i sakens natur att man inte får manipulera sitt studieobjekt, utan ska sträva efter att redogöra för hur språket faktiskt är.² Som språkvårdare inriktar man sig snarare på hur det *bör* vara, och ägnar sig i någon mening åt att aktivt försöka påverka språkbruket. Detta är förstås ett dilemma, då språkforskaren och språkvårdaren inte sällan förenas i samma person – som ställs inför den delikata uppgiften att språkvårda "på vetenskaplig grund" (jfr SFS 2007:1181, §1).

¹ Föreliggande arbete sponsrats av Svenska Akademien, med ekonomiskt stöd från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, genom en akademiforskarfäst. Tack också till Gunnar Bergh, Inga-Lill Gråh, Anna-Malin Karlsson, Susanna Karlsson och Karin Willies för värdefulla synpunkter på en tidigare version av texten.

² Vi börjar för tillfället från att generaliseringar innebär ett visst mått av idealisering – som alltid är subjektiv i någon mån. Likaså börjar vi från att även redogörelser med deskriptivt syfte lätt kan komma att uppfattas normativt.

Språkvrådsfrågor har en stark tendens att uppfattas i absoluta termer av rät eller fel – trots att de i praktiken ofta är situationsberoende, dvs. omstridda uttrycksätt fungerar bättre i vissa sammanhang och sämre i andra. I sådana fall kan språkvrådadarens uppgift bli att försöka nyansera frågan. I stället för att godkänna eller underkänna ett uttrycksätt, försöker man visa dess möjligheter och begränsningar, för- och nackdelar (se t.ex. *Språkvetarhögskoleboken* 2005, fortsättningsvis SR). Med andra ord vill man ge språkbrukarna underlag för att utifrån de aktuella förutsättningarna välja själva. I regel efterfrågas dock mer styrd vägledning än så, vilket egentligen kräver att språkråden anpassas till respektive typer av språksituationer. Som ett försök att ändå generalisera inriktar man sig då ofta på s.k. standardskriftspråk.

I den här texten vill jag visa hur det kontextberoende som styr språkbruket även gäller själva språkråden – därtill förstärkt genom språkvrådens dubbla, och ofta motsärande, syften att normera såväl aktiviteter som språkbruk (se vidare nedan). Detta illustreras utifrån två exempel: satsradningar (avsnitt 2) och könsneutrala pronomen, i synnerhet den kontroversiella novationen *hen* (avsnitt 3). Därefter kommenteras vilka effekter normbröt kan ha på läsarna (avsnitt 4), följt av en kort, summerande avslutning (avsnitt 5). Först dock några ord om s.k. normföreställningar (Teleman 1991), eftersom språkriktighetsfrågor – och därmed svaren på dem – typiskt utgår från sådana snarare än från faktiska språkliga regelbundenheter.

1. Normföreställningar

Normativa diskussioner handlar rimligen om någon förm av normen, i det här fallet språkliga sådana. Dessa kan vara medvetna eller omedvetna, explicita eller implicita, mer eller mindre subjektiva, och mer eller mindre välgrundade. I ett försök att bringa reda bland begreppen delade Teleman (1979) in normerna i tre olika typer:

- kodifierad norm: explicita normer i grammatikor, ordböcker, skrivregler, språkläror o.d.
- upplevd norm: språkkänsla, språkbrukarens intuition om vad som är korrekt och inkorrekt
- faktisk norm: regelbundenheter i det faktiska språkbruket.

Senare reserverade Teleman (1991) termen *norm* för faktiska språkliga regelbundenheter, alltså faktisk norm enligt ovan, som han skilde från *normföreställningar* (NF) – medvetna uppfattningar om ett visst uttrycksätt (in)korrekthet.³ Själva förekomsten av en sådan uppdelning indikerar att normer och NF inte alltid stämmer överens. Det är inte ens säkert att en NF återspeglar ens eget språkbruk, utan man kan mycket väl ha lärt sig, och tro sig följa, NF som man ofta bryter mot i praktiken. Välkända exempel på sådana fenomen är uttryckspar som *förel innan* och *bättre än jag/mig* (se t.ex. SR 2005:182ff., 229ff.). Det ligger snarast i sakens natur att NF inte fullt ut motsvarar faktiska normer i Telemans mening, då det är först i kontrast mot (förmenta) normbröt de uppmärksammas.

En förutsättning för att en NF ska kunna uppstå och bibehållas är tillgång till en relevant metaspråklig beskrivningsapparat. Teleman illustrerar detta med s.k. satsfätor, där ett led i en överordnad sats har satsledsfunktion i en underordnad (jfr SAG 1999, vol. I:222), som i (1). Han menar att tidigare rekommendationer om att undvika (vissa typer av) satsfätor inte längre är gångbara, eftersom få numera har tillräckliga grammatiska kunskaper för att kunna tillgodogöra sig begreppet och än mindre lägga märke till satsfätor när de förekommer.⁴

- (1) a. Det_i trodde jag att du redan visste []_i;
 b. Chefen_i tycker jag []_i är konstig.
 c. Jag mindes saker_i som jag trodde att jag fullständigt hade glömt []_i;
 d. Regeringen har nu givit sig in i förhandlingar med detta parti_i som regeringen en gång bildades med den uttalade målsättningen att aldrig förhandla med []_i.

³ Förhållandet mellan å ena sidan 'normföreställningar' och å andra sidan 'kodifierad norm' och 'upplevd norm' är en smula komplicerat. Båda de sistnämnda är i och för sig typer av NF, men ingen av dem motsvarar riktigt hur *normföreställning* typiskt används. Med NF avses vanligen medvetna normuppfattningar hos 'vanliga' språkbrukare, vilka inte nödvändigtvis harmonierar med den kodifierade normen. Inre heller motsvarar de självklart den upplevda normen, eftersom språkkänsla till stor del är intuitiv snarare än kopplad till medvetna NF. Ens normföreställningar kan med andra ord sägas vara de upplevda normer man är medveten om.

⁴ Det bör nämnas att normföreställningen även när den levde och lärdes ut saknade stöd i språkbruket. Tanken var att undvika tvetydighet, som i (1b), och krångliga meningar, som i (1d), men satsfätor som kategori var och är en integrerad del av språket, här illustrerad av de problematiska exemplen (1a) och (1c).

Normföreställningar är naturligtvis inte helt tagna ur luften, utan bygger på faktiskt språkbruk och faktiska språkliga intuitioner. De skillnader som ändå finns kan ibland bero på att språkkänslan hos olika individer skiljer sig åt;⁵ i andra fall är det så att normföreställningen helt enkelt är mer kategorisk än den faktiska normen. Inre minst är det vanligt att de mer nyanserade normföreställningar som förmedlas av språkvårdare "förenklas till en mer grovt uttryckt NF" när de sprids vidare (Teleman 1991:217). Man kan t.ex. ana ett betydligt mindre kategoriskt ursprung till den märkliga tumregeln att aldrig börja en mening med *och*, *men* eller *jag*, som många har fått lära sig i skolan men som mig veretligt aldrig har förtäkrats av någon etablerad auktoritet på området.

Även om normföreställningar tenderar att uppfattas i termer av rätt och fel berör de i praktiken flera olika språkliga dimensioner, där en avgörande skillnad är den mellan rätt/fel och bra/dåligt (Westman 1989).⁶ Med rätt/fel avses då grammatiskt/ogrammatiskt, dvs. om uttryckssättet alls är förenligt med en svensk modersmålsrätals grammatik. Fleralet språkrättsfrågor handlar alltså om uttryckssätt som är 'rätt' utifrån detta perspektiv. Ogrammatiska varianter kan förvisso generera normföreställningar som kan vara relevanta i t.ex. andraspråksundervisning, men de blir sällan föremål för språkrättsdiskussioner eftersom det inte råder någon oenighet om dem (ett möjligt undantag är dock sårskrivningar).

Bra/dåligt avser å andra sidan i vilken mån ett visst uttryckssätt fungerar i det aktuella sammanhanget. Det är snarast den dimensionen som är mest relevant i fleralet språkrättsfrågor, men hänsyn till kontextuella faktorer hör till det som allra lättast faller bort när nyanserade normer degenererar till mer kategoriska normföreställningar. I ett försök att förena det normativa draget hos rätt/fel och kontextkänsligheten hos bra/dåligt använder SR temporet korrekt/inkorrekt, där "Korrekt rör normer för vissa specifika sammanhang, till exempel skriftspråksnormen, eller än mer specifika normer för olika genrer och särskilda kommunikativa sammanhang, exempelvis brev till eller från myndigheter" (2005:21).

5 Språkkänslan är individuell, dvs. avser varje språkbrukares egen mentala grammatik, medan man i språkvårdssammanhang snarare inriktar sig på kollektivets grammatik, som snarast är en approximation över de individuella grammatikerna som ingår i kollektivet.

6 Westman urskiljer även en tredje dimension, fin/full, som berör höglag stilnivå.

Normföreställningar är centrala i sammanhanget inte minst då språkvård och språkrättslighet till stor del handlar om attityder snarare än språkbruk. Inre alla som vänder sig till officiella språkvårdsföretagare med frågor gör det för att få råd om hur de ska uttrycka sig. En del gör det snarare för att få sin normföreställning bekräftad – inte sällan i syfte att kunna vinna en diskussion mot någon med en annan uppfattning (frågaren kanske menar att det bör heta *före matchen*, medan antagonisten föredrar *innan matchen* eller anser båda varianterna godtagbara). I regel har båda parter visst stöd för sin uppfattning; i språkbruket och/eller i någon etablerad normföreställning; annars finnes ingen grund för oenigheten.

Spänningen mellan normering av attityder och normering av språkbruk leder lätt till en aning spretiga eller t.o.m. motsärande rekommendationer; ungefär enligt mönstret i (2). Första delen avser attityder, där man inre vill klassa den enas språkkänsla som bättre än den andras – medan den andra delen mer är ett råd till osäkra skribenter.

- (2) Egentligen är både variant A och variant B fullt korrekta. Man bör dock vara medveten om att en del läsare kan reagera negativt på variant B.

2. Satsradning

Satsradning kallas det när man förenar två huvudsatser i samma mening utan en konjunktion emellan. Detta är ett sällsynt fenomen som kan användas för att markera samhörighet mellan satser, ofta med en tempohöjande effekt, och som fungerar bra i vissa fall (3a), men sämre i andra (3b).

- (3) a. Det är inte blod, det är bara ketchup.
 b. Problemet var inte heller väntetiden, utan klagomålen på väntetiden, när speglar efter en tid dök upp på alla våningar försvann det mesta av klagomålen. (Melin 2007:55)

Det finns en normföreställning om att satsradning är en sorts språkfel (förutom när det används av skönlitterära författare med hög status, och då gärna betecknas *asynades* i stället för *satsradning*). Genom en sådan negativ utgångspunkt ligger det nära till hands för en välmenande normativ lingvist att betona att satsradning inte alls är en feltyp, utan tvärtom kan vara ett

högst effektivt srimedel i rätt sammanhang. Ett nyanserat svar omfattar även någon sorts förtydligande av vad som kan utgöra sådana sammanhang – i form av exempel och/eller utmärkande kännetecken⁷ – kanske också med några varnande ord om överanvändning, men kontentan blir ändå att satsradning är acceptabelt.

Det är således inte särskilt förvånande att satsradning verkar bli allt vanligare och att det i allt mindre utsträckning korrigeras av lärare, korrekturläsare m. fl.⁸ Anmärkningsvärt i sammanhanget är att just satsradning (av det mindre bräckade släget) påvisats höra till de språkdrag som verkliga försvårar läsningen. Alla uppfattade normbröt, oavsett typ, är både distraherande och skadar trovärdigheten just genom att de uppfattas som normbröt (se vidare avsnitt 4). Satsradningar som den i (3) har dessutom visat sig ha negativ inverkan på såväl läsförståelse som läshastighet (Melin 2007).

Kruzet är inte minst art ”samma språkliga drag bedöms som en stilistisk finess när det används av skönlitterära författare, men som ett tecken på språklig valhänhet när det används av ovana skolelever” (SR 2005:332). Det handlar alltså inte om rätt och fel utan om stilistisk kompetens. För att ta ett musikexempel: min lärare i harmonilära präntade i oss att följa grundreglerna tills vi förstod när och hur man kunde bryta mot dem; vi skulle hålla oss till rena treklanger tills vi kunde få in rätt färgningar på rätt ställen. Och grundregeln i faller satsradning är att använda punkt, som i (4).

(4) Det är inte blod. Det är bara kerchup.

Punkt är så gott som alltid ett gångbart alternativ till satsradning. Faktum är att jag inte känner till ett enda fall där det uppfattats som ett problem att någon skulle ha satsradat för lite. Så det är nog inget dåligt skrivråd att man bör hålla sig till punkt till dess att man har greppat finesserna med satsradning. Detta hanteras då som ett stilgrepp som man varsamt introducerar i sin repertoar allt eftersom man utvecklas som skribent. En mer liberal (eller mindre elitistisk?) utgångspunkt innebär snarare en utveckling från vildvuxen överanvändning till gradvis mer kontrollerat bruk, vilket möjliggör

⁷ Exempelvis skriver SR (2005:333) att satsradning kan vara betogat ”[n]är det är uppenbart att den efterföljande satsen är en vidareutveckling av den föregående”, och menar vidare att greppet fungerar som beskriver i den första, men sämre när den uttrycker en följd eller effekt.

⁸ Satsradning helt utan skiljetecken, som i (6b) nedan, är dock fortfarande mindre accepterat och korrigeras förmodligen i större utsträckning.

kan ge ungefär samma slutresultat men rimligtvis sämre texter på vägen dit. Hela detta resonemang förutsätter dock att tidigare stilistiska karakteristiska förfarande är något så när giltiga. Om bruket av satsradning redan har ökat så mycket att dess funktion *de facto* har vidgats kan normföreställningarna behöva uppdateras mot aktuella normer.

Satsradning förekommer också med semikolon, som i (5), i stället för kommatecken. I Språkrådets webbtjänst *Frågevärdan* (2012) rekommenderas just den varianten som ett tydligare alternativ. Annars är det dock inte så vanligt att semikolon nämns i samband med satsradning, utan tecknet lämnas ofta utanför språkriktighetsfrågan. Detta betor sannolikt på att satsradning med semikolon främst används av välutbildade skribenter i texter med hög stilnivå, och därmed tenderar att falla utanför normföreställningen av ungefär samma skäl som stilistiskt eleganta satsradningar i välsecd skönlitteratur.

(5) Det är inte blod; det är bara kerchup.

I princip är det dock fråga om satsradning även här. Jag skulle gärna se en jämförelse mellan stilistiska effekter hos satsradning med komma respektive semikolon. Förmodligen ser man då en skillnad i distribution över genrer, där semikolon främst används i mer formella texter. Vidare verkar bruket av satsradning med semikolon vara på väg att minska, till förmån för kommatecken som den numera klart vanligaste varianten. En mer intressant fråga tycker jag är om det också finns några funktionella skillnader, vilket jag har en känsla av att det gör. Båda typerna av satsradning markerar samhörighet mellan de berörda huvudsatserna, men semikolon verkar inte ge den känsla av tempohöjning som satsradning med kommatecken inbjuder till. Hänger detta också samman med skillnader i vilka semantiska relationer som uttrycks?

Ytterligare två uttrycksvarianter är värda att nämna här: tankstreck (6a) respektive avsaknad av skiljetecken (6b). Tankstreck förefaller vara den friare formen som ännu inte förknippas med några starka normföreställningar. Ett utmärkande stilistiskt kännetecken verkar vara enfás. Satsradning helt utan skiljetecken förekommer sannolikt främst i barns och ungdomars skrivande, samt i väldigt informella texttyper som chatt och privata sms. Denna variant brukar inte betraktas som korrekt.

- (6) a. Det är inte blod – det är bara ketchup.
b. Det är inte blod det är bara kerchup.

För att återgå till den grundläggande språkriktighetsfrågan: satsradning är som sagt egenligen inte en fråga om rätt och fel utan en fråga om stil. Uttryckt i sådana termer är satsradning ett stildrag med begränsad funktionalitet, och en adekvat karakterisering bör då fånga både funktionalitet och begränsningar. Om det är en sådan bild man vill förmedla är man närmast dömd att misslyckas så länge utgångspunkten är en fråga om rätt eller fel. Som svar på s.k. språkpolisens fördömande lyfter man fram funktionaliteten, och därmed kommer begränsningarna i skymundan.

Ikke desto mindre är det typiskt som en språkriktighetsfråga satsradning uppfattas, och det blir ofta just i termer av rätt och fel frågan ställs. Svaret på en sådan fråga blir lätt att det åtminstone inte är fel, vilket rimligen uppfattas som att det är rätt. Det svaret fungerar nog ganska bra som bemyndande av en allför rigid inställning till satsradning. När samma rekommendation tas emot av språkbrukare med en mer liberal syn på fenomenet blir dock effekten rimligtvis en annan, förmodligen snarast en bekräftelse av att det är fritt fram. Hur en språklig rekommendation uppfattas beror alltså inte bara på vad det är man argumenterar för, utan också på vad man, mer eller mindre medvetet, argumenterar mot.

3. Könneutral pronomen: *hen*

Pronomen *hen* är säkerligen det enskilda uttryck i svenskan som diskuterats mest på sistone. Den livliga och bitvis hätska *hen*-debatten är ett tydligt exempel på hur språk engagerar människor, men också ett exempel på att starka åsikter om språk ofta hänger samman med åsikter om utomspråkliga fenomen – i det här fallet könroller och genusidentitet. Ordet, som lånats från finskans *hän*, har i svenskan blivit påtagligt flertydigt (se Hanell 2012, Ledin 2012b, Ledin & Lyngfelt, under arbete), och de olika användningarna kan delas in i två huvudtyper. Dels har *hen* lanserats som ett könneutralt pronomen att ta till när referentens kön är okänt eller oviktigt, inte minst för generisk syftning (7); dels används det vid syftning på specifika individer som man av någon anledning inte vill klassificera enligt en binär uppdelning

i män och kvinnor. Den senare användningen har också gett upphov till en substantiverad variant: *en hen*.

- (7) Om en student missar det ordinarie examinationstillfället måste *hen* själv anmäla sig till omentramen.

Tidigare (och i viss mån fortfarande) användes i svenskan det maskulina pronomen *han* även för könneutral syftning. Exempelvis kunde då juridisk text se ut som i (8):

- (8) Den som skall handlägga ett ärende är jävlig
1. om saken angår honom själv eller hans make, förälder, barn eller
syskon eller någon annan närstående [...]

Exempler är alltså inte så modernt att det rör samkönade äktenskap, utan såväl *honom själv* som *hans make* kan lika gärna vara kvinna som man, sannolikt skrivet med en av varje i åtanke. I dagens mer jämställda samhälle är detta bruk inte längre gångbart; i stället förekommer flera alternativ, men inget av dessa har ännu etablerats generellt som normaluttryck för könneutral syftning. I Språkrådets *Frågelådan* (2012) räknas följande varianter upp:

- *han eller hon*
- *hon eller han*
- omskrivning till plural
- omformulering som gör pronomen onödigt
- upprepning av substantivet
- pronomenet *den*
- pronomenet *hen*

Det är dock bara de två sistnämnda som på allvar har lanserats som könneutrala pronomen. Båda har funnits med i diskussionen sedan flera årtionden tillbaka, men det är först på sistone de har växt fram som huvudkandidaterna. *Den* som könneutralt pronomen fick ökad etablering efter att ha rekommenderats av Språknämnden/Språkrådet, bl.a. i SR (2005) och *Jämställ språk* (Milles 2008). Uttrycksättet har kritiserats som objektiv-

ande och för operosligt för syftning på människor, men verkar mestadels fungera störningsfritt när det används i praktiken.⁹

- (9) Om en student missar det ordinarie examinationstillfället måste den själv anmäla sig till orentamen.

Hen föreslogs utan nämnvärd framgång 1966 av Rolf Dunås i Upsala Nya Tidning, fick mer gehör efter en språkspalt av Hans Karlgren i Svenska Dagbladet 1994, men användningen tog ordentlig fart först när ordet blev ett slagutä i genusedebatten. Utöver behovet av ett smidigt sätt att uttrycka sig könsneutralt handlade lanseringen av *hen* nu också om att utmana existerande könsroller. Sådana utmaningar väcker nästan ofelbart starka motreaktioner.

Debatten exploderade efter utgivningen av barnboken *Kivi och monsterhund* (Lundqvist 2012), där huvudpersonen konsekvent omnämndes *hen* och även illustrationerna var könsneutrala. Här används alltså *hen* inte för att syfta på godtyckliga individer av okänt kön, utan för att undvika att ange kön på specifika, kända personer. Denna användning var i någon mån redan i bruk, främst i HBTQ-kretsar, bland mer radikala feminister osv., men lyftes nu på allvar fram i offentlighetens ljus, varpå *hen* blev den stora språksnackisen under 2012. Det var dock kanske inte så mycket boken i sig som satte fart på debatten, utan snarare en ackompanjerande debattartikel som med utgångspunkt i boken propagerade för *hen* (Milles, Salomonson & Tommiec 2012). Den efterföljande diskussionen i bloggar, tidningsartiklar – och inte minst i kommentarer till dessa – blev omgående kraftigt polariserad och snart även infakterad.

För *bens* del innebar detta dels en extra skjurs i lanseringen, genom stark uppbäckning från grupper som driver på spridningen av uttrycket – dels en feministstämpel (jfr Milles 2011). Det sistnämnda är förstås både på gott och ont för uttryckets fortsatta etablering. Medan en del språkbrukare gärna tar till sig uttrycket väcker det motstånd hos andra. Ordets starka ideologiska plattform blir därför samtidigt ett hinder för dess möjligheter att utvecklas till ett ”vanligt”, neutralt formord i svenskan. *Hen* har blivit ett

signalord som är så påtagligt könsneutralt att ordet i sig blir en ideologisk markering. Hanell (2012) beräknar användningen som ”bekvämradiikal”. I grunden är det stor skillnad på det specifika, bekvämradikala *hen* och det generiska *hen* som används för syftning på godtyckliga individer av obekant kön. Dels har de förstås olika betydelse, dels har de olika syften och laddning. Det ena utmanar rådande könsroller, medan det andra helst ska passera oförmärkt förbi. I praktiken är dock dessa skillnader inte alltid så tydliga; det är inte ens alla som vill upprätthålla distinktionen. Snarast kan det ses som ett mål med den mer radikala användningen att könsneutral syftning med *hen* på sikt både kan ses som ett mer generell fenomen och blir mer värdeneutralt.

Dit är det dock långt (jfr Karlsson 2012). I nuläget är det tvärtom så att den starka ideologiska laddningen hos det specifika *hen* färgar av sig även på det generiska *hen*. Det får inte glömmas bort i sammanhanget att många använder *hen* utan någon genusideologisk agenda, bara som ett praktiskt sätt att slippa ange kön när detta är okänt eller irrelevant. Detta verkar särskilt förekomma bland ungdomar och, inte minst, bland yngre akademiker, grupper som kanske är mindre lästa vid en traditionell syn på könsroller. Men bara för att de använder ordet utan ideologiska syften är det inte säkert att motrågarna uppfattar det så.

En diskussion för och emot *hen*, som ett slags ja- eller nej-fråga, förefaller föga fruktbar och är i viss mån redan överspelad. Ordet har kommit för att stanna. Det som fortfarande är en öppen fråga är vilken roll det får. Det bekvämradikala *hen*, inklusive dess syftning på personer som inte vill delas in i dikotomin manligt/kvinnligt utan ser sig som intergender, saknar konkurrerande uttryck. Här fyller *hen* alltså en lexikal lucka – om än begränsad till en specifikt domän. När det gäller generisk syftning, däremot, är läget annorlunda. Här finns det andra alternativ, kanske i synnerhet *den*. Det är alltså inte sant, som en del förespråkare hävdar, att vi behöver just *hen* för att fylla detta kommunikativa behov. Situationen med generisk syftning är dessutom betydligt vanligare, för de allra flesta sannolikt den helt dominerande funktionen för könsneutrala pronomen.

Vid generisk könsneutral syftning kan man säga att *hen* är det genusmedvetna, djärvare alternativet – medan *den* är det operosliga, säkrare och kanske lite tråkigare valet (jfr Lyngfelt 2012). *Hen* är ett smidigt sätt

⁹ Om korrelatet står i neutrum aktualiseras dock frågan om kongruens (se Grahn 2006):

(i) Varje stadsråd tilldelas ett område som den ansvarar för. (Grahn 2006: 36)

(ii) Varje stadsråd tilldelas ett område som det ansvarar för.

att visa var man står, men riskerar samtidigt att distrahera läsarna från det texten handlar om. Oavsett om man är positiv eller negativ inställd sticker ordet ut. Vill man uttrycka sig könsneutralt utan att samtidigt aktualisera genusfrågor fungerar än så länge *den* bättre.

En intressant skillnad är också att *den* verkar göra sig bäst i operonliga kontexter (10a), medan *hen* fungerar bättre i personliga sammanhang (10b). Så om *hen* med tiden blir mer invant och tappar sin genusideologiska laddning (årminstone en väsentlig del av den) kanske vi får se en fördelning med delvis överlappande funktion men olika ställage.

- (10) a. Således begås brottet redan när säljaren inte frågar kunden om den vill ha kvitret. (Google)
- b. Jag har aldrig träffat hen. Vi har bara chattat. (Språkrådet, *Frågelådan* 2012)

Hur det blir när bruket har satt sig vet vi dock inte. Det är vanskligt att uttala sig om gångbarheten hos ett ord utifrån hur man tror eller hoppas att det blir i framtiden. Här har vi alltså en motsättning mellan språkvård på lång och kort sikt. Att vara positiv till etableringen av *hen* är en sak, att med gott samvete rekommendera någon att idag använda det i text är en helt annan. Motsättningen handlar inte bara om tidsperspektivet utan också om den tidigare nämnda dubbelheten i att samtidigt normera attityder och språkbruk. De som förespråkar *hen* hoppas förstås öka acceptansen för uttrycket, dvs. påverka attityder.¹⁰ Men för rekommendationer om språkbruket kommer även frågan om störningsfrihet in. Visst kan man uppmuntra folk att använda *hen*, men man har då ett ansvar att också nämna risken att mottagarna reagerar på ordvalet.

Min egen grundrekommendation är för tillfället att använda *hen* om man vill vara könsneutral så att det verkligen märks – men *den* om man vill att det ska passera oförmärkt förbi, det senare för att läsaren inte ska distraheras från textens övriga innehåll. Jag kanske ändrar mig med tiden, beroende på

¹⁰ I vilken mån detta handlar om attityder till språkbruket och i vilken mån det också handlar om attityder till könsroller varierar. Naturföreläsningen om *hen*-förespråkare som hoppas att ordet kan bidra till ett mer jämställt samhälle, men någon direkt koppling mellan pronomensystem och jämställdhet ska man nog inte räkna med (Ledin 2012a, Parkvall 2012; se även Icas (2012) reklamfilm om *hen*).

hur det hela utvecklar sig, men argumentet om störningsfrihet torde spela en väsentlig roll även i fortsättningen.¹¹

4. Spelar det någon roll?

Avvägningen mellan en restriktiv och en liberal hållning till språkliga normer – och normföreställningar – är en känslig balansgång. Väl fungerande kommunikation förutsätter såväl ett visst mått av enhetlighet som ett visst spelrum för individuell och social variation (SR 2005:17E). Vilken betydelse eventuella normbrott har för kommunikation kan variera, men generellt brukar man lyfta fram tre typer av effekter (jfr Telemann 1979, Melin 2007 m.fl.):

- **processbelastning:** Normbrotten kan belasta arbetsminnet genom att reducera textens redundans och tvinga läsaren till kompensationer, tex. omtolka ett felstravat ord till vad det står "egentligen". I extremfaller gör detta uttrycket svårbegripligt, men typiskt klarar vi en hel del brus innan det går så långt. Inte desto mindre kan läsförståelsen av texten som helhet försämrans genom att kognitiv kapacitet ägnas åt annat än att processa textens innehåll. Vidare påverkas läshastigheten, möjligen även motivation och koncentrationsförmåga, vilket kan få läsaren att lättare tappa intresset – särskilt om normbrotten är många.
- **distraction:** Läsaren reagerar på upplevda normbrott och andra uttryck som sticker ut, och kan komma att tänka på dessa snarare än på det avsedda innehållet. Även detta sänker lästempot, kan påverka hur mycket (och vad) man minns av texten osv.
- **försämrad trovärdighet:** Avsändaren uppfattas inte bara som en sämre skribent utan också som mindre tillförlitlig i sakfrågan. Detta kan alltså i värsta fall leda till att läsaren blir mindre benägen att godta textens budskap.

Processbelastningen placerar normbrotten tillsammans med andra faktorer som påverkar läsbarhet och begriplighet. Det är också en effekt som egentli-

¹¹ Naturföreläsningen om störningsfrihet inte helt oproblematisks den heller (SR 2005:32). Driven *in absurdum* skulle den innebära att man alltid rättar sig efter den som är minst tolerant. Det finns också situationer där inget alternativ är helt störningsfritt, eftersom olika människors språkkänsla ibland drar åt olika håll. Frågan om könsneutrala pronomen hör förmodligen dit.

gen inte förutsätter att läsaren uppmärksammar normbröret. Man kan göra efterordliga korrigeringar och kompensationer mer eller mindre omedvetet, men arbetsminnet belastas förmodligen lika fullt. Sedan beror det förstås på graden av kompensaton hur stor denna belastning blir. Effekten av enstaka småfel torde vara försumbar. Här finns dock ett stort behov av mer empiri.

När normbröten medvetet uppmärksammas blir även de andra båda typerna av effekter aktuella. Här har det visat sig att feltoleransen är låg; exempelvis kan redan enstaka stavfel undergräva författarens ethos betydligt (Melin 2007). Ett färskt exempel är Flyghs (2012) undersökning av sättskrivning, där hon jämför hur läsare uppfattar två versioner av samma text – varav en manipulerats med sättskrivningar. Hon finner att sättskrivningarna inte gör texten svårare att förstå, men att de sänker förtroendet för såväl författaren som för textens innehåll.

Effekter som distraktion och försämrad trovärdighet är förmodligen begränsade till upplevda normbröt. Uttryck man godar blir vanligtvis inte distraherande på samma sätt (med *hen* som ett slående undantag) och skadar då förstås inte heller trovärdigheten. Det innebär rimligen i sin tur att ökad acceptans kan minska effekten av normbröten. Detta är i sig ett gott argument för att motarbeta normföreställningar av typen inlärd irritation – alltså fall där man reagerar på ett uttryckssätt enbart för att man har blivit lärd att göra det, utan tidigare förankring i ens egen språkkänsla och utan täckning i faktiska normer. Om vi inte får lära oss att de är fel utgör de heller inget problem, åtminstone inte i detta avseende. Detta omintergör förstås inte språkets behov av normer, i någon form, men det understryker fördelarna med tolerans mot språklig variation.

Det saknas som sagt studier av de faktiska effekterna med olika typer av normbröt, men som nämnades i avsnitt 2 ovan finns det empiriska data om effekterna av satsradning (se Melin 2007). Satsradning är ett språkdrag som accepteras i ganska stor utsträckning, men visar sig ändå ha påtaglig inverkan på läsningen. Detsamma gäller symmetribröt, som i (11), vilket knappast betraktas som ett normbröt längre.

- (11) De skulle uppta för mycket kontorsyta, och köer och klagomålen skulle heller inte minska nämnvärt [...] (Melin 2007: 55)

Både satsradning och symmetribröt har med syntaktisk komplexitet att göra, vilket går väl ihop med ökad processbelastning. Det går också väl ihop med försvagade normföreställningar, eftersom båda – i synnerhet principen om symmetribröt – förutsätter en hel del grammatisk metakunskap, något som många saknar.

Ser till *hen* saknas ännu studier av hur ordet påverkar textens mottagande. Möjligen kan vi sägas ha fått en del belägg för distraktionseffekten, i viss mån också trovärdighetseffekten, genom förjusta och irriterade blogg-, twitter-, och facebook-inlägg, samt kommentarer till dessa. Dessa kan dock knappast förutsättas vara representativa för läsare i allmänhet.

Däremot finns det en undersökning av hur *hen*, *den*, *han/hon* och några andra könsneutrala varianter tolkas (Wohjan, under utgivning; se även Karlsson 2012), där både *hen* och *den* utmärkte sig gentemot de andra alternativen. *Hen* var den enda form som fick en majoritet av informanterna att föreställa sig både män och kvinnor (och i en del fall även andra genusstillhörigheter). *Den* å sin sida var i stället den form som hos överlägset flest informanter inte väckte några som helst föreställningar om genus. Detta verkar bekräfta bilden av *hen* som den mest påtagligt könsneutrala varianten och *den* som det diskreta, opersonliga alternativet. Det vore välkommet med uppföljande studier av hur läsningen av själva texten påverkas, genom ögonrörelsestudier, läsförståelsefrågor osv.

5. Avslutning

Jag har utifrån två exempel, satsradning och det könsneutrala pronomenet *hen*, försökt illustrera kontextberoendet hos språkliga rekommendationer. Dets är bilden av mottagaren betydelsefull: om en rekommendation utföras utifrån frågeställare som ogillar ett visst uttryckssätt kanske den får en annan effekt än den avsedda på mottagare med en mer liberal utgångspunkt – även om det i grunden är samma språksyn man vill förmedla till båda. Dels ligger det en inneboende motsättning mellan att normera aktivt/er och att normera språkbruk, samtidigt som man svårigen kan undgå att göra båda samtidigt.

Även till synes neutrala utgångspunkter som principen om störningsfrihet har i praktiken ideologiska inslag. Av någon anledning är normkonflikter ofta asymmetriska, dvs. det är bara det ena av två alternativ som väcker

irritation, trots att båda har spröd hos olika språkbrukare. Störningsofrihetsargumenter stöder därför den vars språkkänsla råkar stämma överens med det gynnade alternativet, och kan därmed komma i konflikt med demokratiska principer om allas lika värde. Att väga värdet av standardisering mot värdet av variation kan aldrig bli helt objektivt.

Så hur kan man på ett tydligt och trovärdigt sätt förmedla acceptans för ett uttryck, samtidigt som man varnar för att denna acceptans inte är något skribenten kan räkna med? Eller försvara ett uttryckssets användbarhet för vissa funktioner, utan att samtidigt lämna klarreken för andra, mindre lyckade tillämpningar? Detta dessutom i vetskap om att försök till nyanseringar tenderar att tonas till antingen svart eller vitt vid försatt spridning. Det är inte minst denna utmaning som gör språkvärd intressant.

Referenser

- Flygh, Sandra. 2012. "Allergi mot särstereringar? Reaktionen på och konsekvenser av felaktig särsterering" (Examensarbete i lärutbildningen.) *Inr. f. nordiska språk, Uppsala universitet*. <<http://nu.diva-portal.org/smash/reword.jsf?pid=diva2-531163>>
- Grah, Inga-Lill. 2006. "Vem är den? En enkätstudie om känslan för pronomen *den* med animat genersisk syftning" (MIS 58.) Inr. f. svenska språket, Göteborgs universitet.
- Hanell, Linnea. 2012. "Hen har landat." *Linneas språkblogg* 25 september 2012. <<http://linneassprakblogg.com/2012/09/25/hen-har-landat/>>
- Ica. 2012. "Stigs inlägg i *hen*-debatten." (Reklamfilm.) <<http://www.youtube.com/watch?v=5vRGAHMHJU>> Tillgänglig 120930.
- Karlsson, Anna-Malin. 2012. "Hen upplevs inte som neutralt – än." *Språkspat i Svenska Dagbladet* 6 februari 2012. <http://www.svd.se/kultur/sprakspalt/hen-upplevs-inte-som-neutralt-an_6825135.svd>
- Ledin, Per. 2012a. "Hen är ett bra pronomen som inte gör samhället mer jämställt." *Bloggen På svenska* 1 maj 2012. <<http://pasvenska.se/hen-ar-ett-bra-pronomen-som-inte-gor-samhall-et-mer-jamstallt/>>
- Ledin, Per. 2012b. "Att använda *hen*." *Bloggen På svenska* 4 juni 2012. <<http://pasvenska.se/art-anvanda-hen/>>
- Ledin, Per & Benjamin Lyngfelt. Under arbete. "Olika *hen*-syn."
- Lundkvist, Jesper. 2012. *Kvii och monstertvund*. Stockholm: Olika förlag.
- Lyngfelt, Benjamin. 2012. "Hen eller den? Pronomenval med betydelse." Gästblogg i *Svenska Dagbladet* 28 maj 2012. <<http://blog.svd.se/sprak/2012/05/28/hen-eller-den-pronomenval-med-betydelse/>>
- Melin, Lars. 2007. "Vad är det för fel på ett fel?" *Forskning & Framsteg* 1/2007: 52–55.
- Milles, Karin. 2008. *Jämställt språk – en handbok i att skriva och tala jämställt*. (Skrifter utgivna av Språkrådet 5.) Stockholm: Norstedts.
- Milles, Karin. 2011. "Feminist language planning in Sweden." *Current Issues in Language Planning* 12: 21–33.
- Milles, Karin, Karin Salmson & Marie Tomicic. 2012. "Det behövs ett nytt ord i svenska språket." *Svenska Dagbladet* (Brännpunkt) 20 januari 2012. <http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/det-behovs-ett-nytt-ord-i-svenska-sprak-et_6784859.svd>
- Parkvall, Mikael. 2012. "Hen-kulturer är inte mer jämställda." *Svenska Dagbladet* 16 mars 2012. <http://www.svd.se/kultur/understrecket/hen-kulturer-ar-inte-mer-jamstallda_6922977.svd>
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg och Erik Andersson. 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts.
- SFS. 2007. *Förordning (2007:1181) med instruktion för Institutet för språk och folkminnen*. Stockholm: Svensk förtäringssamling.
- Språkrådet. 2012. *Frågetäladan*. <<http://www.sprakradet.se/1950>> Tillgänglig 120925.
- SR = *Språkrätighetsboken*. 2005. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm: Norstedts.
- Teleman, Ulf. 1979. *Språkrätt. Om skolans språknormer och samhällens*. Lund: Liber.
- Teleman, Ulf. 1991. "Om normföreställningars födelse." I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 214–229.
- Westman, Margareta. 1989. "Åsikter om svenskt språkbruk." *Språkvård* 3/1989: 5–17.
- Wojahn, Daniel. Under utgivning. "De personliga pronomenens makt. En studie av hur pronomen styr våra föreställningar om personer." *Svenskans beskrivning* 32.